

תוכן העניינים

9	התנצלות המחבר
12	עם המהדורה השנייה
13	פרק א: מבוא
	16 בין פרשנות לפסיקה
	26 התחלות ראשונות
32	פרק ב: אשכנז וצרפת
	מבוא 32
	פירוש מגנצא 35
	פירוש רבנו גרשום מאור הגולה 36
	פירוש רש"י 40
	פירוש רבנו אליקים ב"ר משולם הלוי 56
	פירוש רשב"ם 58
	בעלי התוספות 65
93	פרק ג: אשכנז וצרפת: רקע כללי
	מבוא 93
	המאה הי"א 97
	המאה הי"ב 105
118	פרק ד: צפון אפריקה
	מבוא 118
	רבנו חננאל 120
	רב נסים 139
	ר' יצחק אלפסי 145
	רבנו אפרים 154
	ר' זכריה אגמתי 156
160	פרק ה: ספרד
	ר' שמואל הנגיד 160
	ר' יצחק אבן גיאח 162
	ר' יצחק אבן אלבליה 166

- ר' יצחק ב"ר ראובן הברצלוני 168
 ר' דוד ב"ר סעדיה 170
 ר' יוסף אבן מיגש 173
 הרמב"ם 185

192

פרק ו: פרובנס

- מבוא 192
 ר' אברהם ב"ר יצחק (ראב"י) אב"ד לונזיל 193
 ר' משה ב"ר יוסף מנרבונה 195
 ר' זרחיה ב"ר יצחק הלוי, בעל ספר 'המאור' 196
 ר' אברהם ב"ר דוד: ראב"ד 201
 רבנו יהונתן מלונזיל 208
 ר' אשר ב"ר שלמיה מלונזיל 214

217

פרק ז: איטליה

- ספר 'הערוך' 217
 ר' יצחק ב"ר מלכיצדק [ריבמ"ץ] 221
 ר' שלמה בן היתום 223
 ר' ברוך ב"ר שמואל 'הספרדי' 224

227

מפתח העניינים

229

מפתח המקורות

230

מפתח האישים

232

רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים

233

תיקונים והשלמות

התנצלות המחבר

הספר המונח לפניך, קורא יקר, הוא ניסיון ראשון להתוות את תולדות הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה המערבית, בתקופת 'הראשונים' – היינו: עד לאמצע המאה ה־ט"ו. ודוק: אירופה וצפון אפריקה – ולא ארצות המזרח; תולדות הספרות הפרשנית – ולא תולדות הפרשנות כשהיא לעצמה, שכן זו כוללת בתוכה גם מסורות, סדרי לימוד וטכניקות לימודיות העוברות מדור לדור בעל פה, ומקומה בספר כולל על מוסד הישיבה באירופה ובצפון אפריקה, וקורותיו בתקופה המקבילה, ספר אשר בוודאי ייכתב עוד בידי היסטוריון שמלאכתו בכך. עיוננו מוקדש לספרות הפרשנית לתלמוד בלבד, מגזר ספרותי המייצג אמנם פן אחד בלבד ממכלול לימוד התורה בישראל, אך בלי ספק המרכזי והאיכותי ביותר. פרשנות התלמוד מהווה חלק בלתי נפרד ממהלך פרשני רחב היקף ביותר, אשר הקיף את כל ספרות הקודש בישראל – מקרא, משנה, שני התלמודים, מדרשי ההלכה והאגדה, תפילה, פיוט וספרות הסוד – ואשר ראשיתו נעוצה אף היא בתחילת המאה הי"א. אולם, למרות אחדותה של התופעה, שונים פרטי המעשים ומהלכיהם בכל אחד מן התחומים. ספר זה מוקדש לפרשנות המשנה והתלמוד הבבלי – פרשנות שיטתית של התלמוד הירושלמי אינה קיימת כמעט כלל בתקופה שאנו עוסקים בה, והמעט הידוע לנו בעניין זה ישולב במקומו המתאים – במובן המדויק והמצומצם של המילה, ואינו כולל אף את תחום מדרשי ההלכה (והאגדה) למרות שיש להם קרבה עניינית רבה לפרשנות התלמוד. לעומת זאת כולל הספר את פרשנות הרי"ף כחלק בלתי נפרד מפרשנות התלמוד, מפני שפרשנותו היא תולדה טבעית של פרשנות התלמוד, כתוצאה מן הסיבות ההיסטוריות המוסברות במקומן המתאים בגוף הספר. כך כללתי, באופן יוצא מן הכלל, ובקצרה, גם את ספר הערוך לר' נתן ב"ר יחיאל מרומא. גם במתכונתו זו יהיה המחקר בעל היקף רב מאוד, וכל הרחבה נוספת של המסגרת תביא לשבירתה.

כרך זה מוקדש למאות הי"א והי"ב בלבד, ושני הכרכים שיבואו, ברצות ה', אחריו, יעסקו במאות הי"ג, הי"ד והט"ו. חובה להדגיש כי הכרך הזה, כאלה שיבואו אחריו, מלמד אך ורק על מה שיש בו, ואין להסיק ממנו על מה שאין בו. לדוגמא: כתוצאה מן הוויתור על הכללת פרשנות המדרש במסגרת הספר, נפקד מקומה של ארץ יוון-ביזנטיון מן הכרך הזה, למרות שיש קשר הדוק בין פרשנות מדרשי ההלכה (והאגדה) שנערכו שם, לבין פרשנות התלמוד. כמו כן השמטתי מן הספר נושאים שוליים אחדים, מפני שעניינם טרם נתברר במחקר די הצורך.

כגון סדרת פירושי אשכנז וצרפת (ופרובנס?) למסכת תמיד, וטיבו של הפירוש המיוחס לרש"י לקצת מסכתות קטנות מסדר קדשים.

שני נושאים מבניים הקשורים בספר גרמו לי התלבטות ממושכת, ומן הראוי לשתף את הקורא בה. כמוסבר למעלה, רובו של הספר עוסק, מבחינת פריסתו הגאוגרפית, ביבשת אירופה, ואף על פי כן מן ההכרח היה לשלב בספר פרק מיוחד שעניינו בכמה מרכזים שעל חופי צפון אפריקה המערבית. סיפורו של אזור זה הוא חלק בלתי נפרד מן המארג ההיסטורי האירופי ובלעדיו אין מובן לספר כולו. אין ספק כי מבחינת תולדות ישראל בימי הביניים אין משמעות רבה לניגוד הגאוגרפי אירופה-צפון אפריקה כאזורים נבדלים מבחינת התיאור ההיסטורי, ועדיפה עליו החלוקה לארצות אגן הים התיכון – משני אנפיו ולכל אורכו – אל מול ארצות הצפון אשר מעבר להרי האלפים (וישנם חוקרים המעדיפים חלוקה זו אף לתועלת התיאור ההיסטורי הכללי). עם זאת לא יכולתי ליטול על עצמי תיאור מקיף של תולדות הספרות הפרשנית בארצות הגניזה, היינו עירק, מצרים, סוריה וארץ ישראל, וכו' משום שחלק גדול מתורתם של חכמי ארצות אלה נכתב בשפה הערבית, ולמרות שיותר ממקצת נמצא לפנינו גם בתרגום עברי, לא ראיתי עצמי ראוי למלאכה זו. מתוך כך לא יכולתי להימנע מעמימות מבנית מסוימת בספר עצמו, ובכותרתו.

שאלה אחרת שעמדה לפניי ונתלבטתי בה הרבה – אף על פי שאינה חשובה כל כך – נוגעת לסדר הפרקים שראוי לנקוט. ראשיתה של פרשנות התלמוד בגרמניה, ספרד וצפון אפריקה, חלה באותו פרק זמן, אף כי באופן בלתי תלוי לחלוטין, ומבחינת המהלך ההיסטורי ניתן היה לפתוח בסקירת כל אחת מהן באותה מידה. לא כאן המקום לפרט את השיקולים, במה לפתוח לכאן ולכאן, ומכל מקום קל לראות כי לאור ההתפתחות ההיסטורית במאות ה"א וה"ב – שהן עיקר עניינו של הספר הזה – נדחת צפון אפריקה במידה רבה לשוליים, ועל כן נותר להחליט בין אזורי גרמניה-צרפת מחד גיסא וספרד מאידך גיסא, מי בראש. מאחר שההתבוננות במהלך ההיסטורי מלמדת כי ההשפעה של מרכז אחד על משנהו, כיוונה היה מן הגוש האשכנזי אל הגוש הספרדי, והשפעה בכיוון הפוך כמעט אינה ניכרת עד לתקופת האחרונים, קבעתי גוש זה בראש. עם זאת, אין ספק כי מבחינת המבט ההיסטורי הכולל, המביא בחשבון גם את תקופת חמש מאות השנה האחרונות – שבהן אין הספר הזה עוסק כלל – אפשר מאוד שמן הדין היה לפתוח בספרד דווקא.

מבנה הספר: גאוגרפי-היסטורי. חלוקתו העיקרית היא לארצות, ובתוכן – לאישים, על פי הסדר הכרונולוגי. נושאים בעלי אופי כללי נידונו בקצרה בפרקי המבוא והסיום; לאחרים הקדשתי פרקים מיוחדים, כגון פרק ג' שבחלק זה והפרק על "פרשנות האגדה התלמודית" בחלק השני, אך רובם יבואו יחדיו, במקובץ בחלק האחרון.

רוב האישים שבהם דן הספר ענקי הרוח הם, מן המיטב שבתולדות תרבותנו

בימי הביניים. ניתן – ואולי אף חובה – להקדיש להם, וליצירתם הפרשנית, מחקר מפורט הרבה יותר ממה שנעשה כאן. אלא שכבר קדמו לכתיבת הספר הזה קרוב למאה וחמישים מאמרים מפורטים מפרי עטי, בנושאים שונים הקשורים לתולדות הספרות הרבנית של ימי הביניים, ובהם יצאתי מעט יותר ידי חובה זו. מאמרים אלו נתפרסמו בכתבי-עת מדעיים שונים, במשך למעלה משלושים וחמש שנה, וזכו להדים ולתגובות רבות ומגוונות מצד המעוניינים במקצוע; ואילו לא כתיבה מקדימה זו לא הייתי מעז ליטול על עצמי משימה שכזו כלל. כחמש שנים עמלתי על טיוטות הספר הזה, בניסיון שלא להעמיס על הקורא את הצורך לעיין במאמרים אלו – ואחרים – מחד גיסא, ומאידך גיסא: שלא לכלול בספר פרטים שאינם הכרחיים לשם תפיסת התמונה הכללית, פרטים חשובים לגופם, אשר אותם יוכל הקורא המעוניין למצוא, על פי נוחותו, באותם מחקרים מוקדמים. והוא הדין בכיבליוגרפיה. חלקה העיקרי, החשוב והמעודכן, נרשם בהערות לגופי הפרקים; ביבליוגרפיה נוספת, היסטורית וחשובה ככל שתהא, השמטתי כאן, ואותה ימצא הקורא מתוך עיון בציונים הביבליוגרפיים הנזכרים בהערות.

כמה וכמה עיונים כלליים מתבקשים לפני הצלילה אל פרטי הנושא העומד לפנינו. מקצתם, אשר אינו תלוי בהכרת מפרש זה או אחר, או אסכולה זו או אחרת, פרסתי לפני הקורא בפרק המבוא לספר, אשר ככל יתר פרקי הספר אף הוא קצר מדי. אולם פרקי עיון אחרים, שפריסתם דורשת היכרות כללית עם עולם הפרשנות עצמו, מקומם לאחר אותם פרקים. מבחינה זו ניצבתי בפני בעיה בספר זה. המאה הי"ב אינה ניתנת לסיכום ללא המאה הי"ג, המהווה המשך ישיר שלה; והרי ההיסטוריה אינה מכירה, כידוע, בתקפותה של החלוקה השרירותית המקובלת ל'מאות'. סיכום פרק זה מקומו בכרך הבא, לאחר תיאור מה שהתרחש במאה הי"ג. לעומת זאת, המאה הי"א ניתנת לסיכום ענייני, אולם החומר הרלוונטי מועט מדי, ועיקר משמעותה כרקע ניגודי למה שהתרחש במאות הי"ב והי"ג – והוא העיקר ושם מקומו.

תולדות הרוח בישראל בכלל – ובימי הביניים בפרט – קשורים במהלכי הרוח (והחומר) אשר בסביבה השלטת. בדרך כלל ועל פי רוב אין המדובר באוכלוסיית רוב המשפיעה במישרין על המיעוט הנתון להשפעתה וללחצה, אלא בתופעות רוחניות מקבילות, המתהוות בשתי החברות באופן עצמאי, כתוצאה מתהליכים תרבותיים פנימיים מקבילים, שדמיונם נובע מכוח היותם נובעים מתנאי מקום וזמן זהים. מתוך כך חשוב לזהות את האלמנטים השונים, הייחודיים, בתוך המערכת המקבילה, המלמדים באופן ברור על הקשר תרבותי פנימי של התופעות המקבילות לכאורה. לעניין זה – על שני צדיו – חשיבות רבה בעיניי, ועל כן הקדשתי פרק מיוחד בספר, שעניינו בתיאור מערכת ההוראה האקדמית הכללית בתחומה הגאוגרפי של צרפת (בלבד), ואפשר כי מן הראוי היה לפרסמו תחילה מעל בימה מדעית מקצועית לבחינת החידושים הכלולים בו.

רבים מפרקי הספר אחוזים ומעורים זה בזה, וכדי שלא לחזור על עניין אחד שוב

מפתח העניינים

הבעה בכתב, מגבלותיה	15 32	אגדה	20 34 46 133 141-142 150
הלכה ומעשה	17	אדי"ב	162 167 175
הלכות גדולות'	74 82 148 171 173	אוניברסיטה	89-92 110
הלכות יצירה	194	אזהרות	169
הרמוניזציה	71	אזורי תרבות	35 103 208
השפעות גומלין	94	איגרת רב שרירא גאון	47
התפתחות ההלכה בימי הביניים	81-76	איטליה	26 28 33 60 94 119 131
וידוי	96		186 190 224
ויכוח, טכניקות ואופי	89-91 98 102	איסור לעסוק בתורה לפני תפילת השחר	68
	109 116-117 141	'אלו ואלו דברי אלהים חיים'	21
ויכוח יהודי-נוצרי	76 90 95 141	אמת	15 20 22 82-83 90 108 146
חופש ההוראה	31 75	אסטרונומיה	167
חידוש	14 55 68 71 75 109	אסכולות	25 49
	111-112 156 201 202-203 212	אסתטיקה ופרשנות	20 54
חינוך וענייני	24-25 28 81-84 97	ביקורת המקרא	31
	119	גאוני בבל	23 27-28 34 45-47 59
חכמה יוונית	162 167		74 85 122 125 142-143 149 155
חסידי אשכנז	33 46 81-84 95-94		161 163-166 188 203 213 218
	113 134	גיליונות	101 103 151
טיפולוגיה פרשנית	22	גירסאות התלמוד	33 38 46-47 60
יוריסטים	85-89		74 87 108 136 141 195 200 207
יחסי רב ותלמיד	45	גלוסטורים	222
ילדים	96	גלוסרים	27
ישיבה	21 25 28-31 36-37 39 45	'גניזת אירופה'	221
	47 115 118 140 142 217	דיאלקטיקה	84 108 115
כתבייד	40 50 52 56 68 104	דיבור המתחיל	41 101
מדרשים	27	דקדוק, מדע ה-	101 108 111
			113-114 192

מפתח העניינים

228

192 190 184 176	151 137 62 59 51 37
עולה נוהג בגוי 184	מהדורות 213 204 197 188
פירוש ה'קונטרס' 104	מוסר 215 113 109 83
פירושי מגנצא 105 88 53 43 33 26	מחלוקת 115 72
224-223 218 157 138	מילתנים, מילתנות 218 185 46 44 27
פסיקה 119 82 63 61 43 27 20-16	מנהג 130-129 119 80 64 31 18
181 139-129	144
פראפרזה 138 128 47 42-39 24	'מסכת תמורה' 194
פרישות מינית 95	מצוות תלמוד תורה 146 18
פרשנות המקרא 108 51 34 31 21	מקוואות, השלכת מים חמים 184
192	משנה 187-185 173 170 163 34 27
פשט 55 20 13	191 222 212-210
קראים 135	משפט עברי 14
ריבית 69	נזירות נוצרית 95-94
רנסאנס של המאה הי"ב 108 102 36	'ננס על גבי ענק' 106
רציונליזם 90	סדר קדשים 105 58 53 38-37 33
שיטה מקובצת 158 156	189 164 121
תוספות 209 206 68 64 61 55	סכולאסטיקה 84
תורה לשמה 19	ספר חובת הלבבות 215
תלמוד ירושלמי 138 129 126 33	ספר 'מתיבות' 149
206 166 155 149 143	ספרי מרכבה 194
	סראג' 166-164
	עברית וערבית 145 128 124 55 25
	171 166-165 161 158-157 149

מפתח המקורות

תלמוד בבלי

בכא בתרא	ברכות
ח ע"ב 181	ו ע"א 134
כב ע"ב 181	ז ע"א 134
קכא ע"ב 68	לב ע"א 142
	שבת
שבועות	קלב ע"ב 142
מז ע"ב 180	
	סוכה
עבודה זרה	ו ע"ב 126
ז ע"ב 68	מה ע"ב 135
כד ע"ב 135	
לה ע"ב 183	ביצה
	כו ע"ב 54
חולין	
ב ע"ב 184	תענית
ז ע"א 14	י ע"א 54
י ע"א 43	
קטז ע"ב 183	כתובות
	נז ע"א 71
אבות	
א, יג 68	קידושין
	מ ע"ב 17
נדה	
סו ע"ב 184	בבא מציעא
	קז ע"ב 135

מפתח האישים

אשר ב"ר יחיאל	56 51	אכולעפיא, מאיר	210
אשר ב"ר משולם	214	אבן אביתור, יוסף	170
אשר ב"ר שלמיה	216-213	אבן אלבליה, יצחק	168-166 153
			170
בחיי בן אשר	124	אבן בלעם, יהודה	170
ברוך ב"ר יצחק מוורמייזא	82	אבן גיאת, יצחק	178 158-157 153
ברוך ב"ר יצחק מחלב	121		181
ברוך ב"ר שמואל הספרדי	57	אבן דאוד, אברהם	166
	224 158-157	אבן חביב, יעקב	51
ברוך ב"ר שמואל ממגנצא	82	אבן מגש, יוסף	164 158 157-156
ברכיה הנקדן	185		223 210 194 185-173
גרשום מאור הגולה	57 47 29-28 26	אבן מלאל, יוסף	175
	223 103 68	אבן תיבון, משפחה	196
		אברהם בן הרמב"ם	213 191 188
		אברהם ב"ר דוד (הראב"ד)	193 33
			215 213 208-201
דוד בן הגר	171	אברהם ב"ר חייא הנשיא	167
דוד בן מוהאגר	172	אברהם ב"ר יצחק (הראב"י)	68 63
דוד בן עובדיה	172		215 195 193 184 175 163
דוד בעל ספר חאוי	185	אדרת, שלמה	190
דוד ב"ר סעדיה	170 153	אהרן הכהן סרג'אדו	166
דוסא גאון	161	אהרן הלוי מברצלונה	214
דרעי, משה	175	אלחנן	224
האי גאון	130 126 125-124 42 27	אליעזר ב"ר יואל הלוי	82
	173 169 161 157 155 154 132	אליעזר ב"ר נתן	83 64 60-59
	211 194 181-180 178	אליעזר 'הגדול'	39 35
הלל היווני	222	אליעזר ממיץ	82
זרחיה בעל ספר 'המאור'	201 193	אליקים ב"ר משולם ממגנצא	44 42
	215-213		56
חושילאל	143 133-131 124-123 26	אלעזר מוורמייזא	82
חנוך ב"ר משה	170	אלפסי, יצחק	130 120 74 60 20
חנונאל ב"ר חושילאל	42 39 31 26-25		185 179-178 168 138-137
			224 209-208 206 203 194-193
		אפרים	213 206 182 176

223 217 185	158-157 149-148 74 62 60-59
	218 211 194 189 181-180 178
171 166 134 124 סעדיה גאון	188 חפץ
167 פריגורוס	66 58 53-52 יהודה ב"ר נתן
	112-111
223 צדקיהו ב"ר אברהם	193 163 134 68 יהודה הברצלוני
	175-174 יהודה הלוי
31 26 קלונימוס ב"ר משה	214-208 190 182 יהונתן מלוניל
218 60 קלונימוס ב"ר שבתי	167 יהוסף הנגיד
184 קפסאלי, אליהו	121 יוסף ראש הסדר
	103 40-39 יעקב ב"ר יקר
69 67-65 62-56 39-38 36-35 רש"י	68 33 יעקב ב"ר שמשון
122-119 105-104 103 88 74 71	70-69 67-66 56 יצחק ב"ר אשר
203 201 187-186 157 153 128	103 67 56 54 35 יצחק ב"ר יהודה
218 212-211 209	221 186 121 יצחק ב"ר מלכיצדק
	138 57 יצחק ב"ר משה אור זרוע
224-222 שלמה בן היתום	225
214 שאול ב"ר דוד	169-168 יצחק ב"ר ראובן הברצלוני
176 שלמה ב"ר יוסף	194 178 171
218 35 שלמה ב"ר שמשון	112-111 יצחק (ר"י) הזקן מדמפפיר
124 שמואל בן חופני	103 69 יצחק הלוי ('סגן לוייה')
48 38 16 שמואל בן מאיר (רשב"ם)	224 222 203 ישעיה די טראני
138 112-111 100 66 58 52	166 ישראל גאון
223 218 215 194-193 158-157	
33 שמואל ב"ר יצחק	190 175-174 מימון אבי הרמב"ם
163 161-160 39 26 שמואל הנגיד	218 מכיר ב"ר יהודה
184 178 176-175 167-166	134 מנחם ב"ר שלמה
66 52 שמעיה	176 174 157 153 משה בן מימון
	213 210 202 191 190-184
84 81-76 75 69 67 48 תם, יעקב	172 170 26 משה ב"ר חנוך
203-202 199 194 138 112-111	194 משה ב"ר טודרוס
222 215 213 206	210 196-195 193 משה ב"ר יוסף
	202 משה ב"ר נחמן
84 Abelard	26 משה ב"ר קלונימוס
109 Bernard of Clairvaux	82 משה (ב"ר יעקב) מקרצי
99 Guibert d'Nugent	213 201 משולם ב"ר יעקב
108 Hildegard of Bingen	31 משולם ב"ר קלונימוס
100 Ivo de Chartres	
115 John of Saulsbury	42 39 31 29-28 26-25 נסים גאון
220 Pappias	184 149-148 128 126 124
101 Priscianus	189-188
100 Rupert of Deutz	185 173 נתן אב הישיבה
110 106 Studium Generale	137 74 60 36 נתן ב"ר יחיאל מרומי